

Semiotické aspekty fungovania slovenskej ľudovej rozprávky v rozhlase a televízii

Lenka Regrutová, Filozofická fakulta PU, lenkareg@gmail.com

Kľúčové slová – semiotika slovenskej ľudovej rozprávky, pôvodná rozhlasová rozprávka, pôvodná televízna rozprávka, ikonicko-symbolický princíp, arbitrárny princíp, intersemiotická transformácia

Key words – semiotics of the Slovak folk fairy tale, original radio fairy tale, original television fairy tale, symbolically iconic semiotic principle, arbitrary semiotic principle, intersemiotic transformation

Súčasný skúmanie predmetov a javov okolitého sveta si vyžaduje uplatniť metódy a terminologické východiská z viacerých vedných disciplín. Aj výskum ľudovej slovesnosti neostal len v medziach folkloristiky či dialektológie, ale postupne sa inkorporoval aj do literárnej vedy, sociológie, sociálnej psychológie, v neskoršom období aj mediológie. Interdisciplinárny charakter výskumu často dopĺňa semiotika, ktorá umožňuje vytvoriť prienikové množiny rozličných znakov-komunikačných priestorov. Objektom nášho záujmu sa stala slovenská ľudová rozprávka, ktorá neostala len vo forme medzigeneračných ústnych podávaní fantastických príbehov, ale postupne sa začlenila do umeleckej literatúry a v neskoršom období sa stala aj jedným z primárnych žánrov detskej tvorby v prostredí elektronických médií. V prvej časti príspevku priblížime základné terminologické východiská (predovšetkým z oblasti semiotiky), ktoré následne aplikujeme v interpretácii konkrétneho titulu slovenskej ľudovej rozprávky transformovanej do rozhlasového a televízneho prostredia.

Povedomie o semiotike ako vede o živote znakov v spoločnosti priniesla práca francúzskeho štrukturalistu F. de Saussura (2007, s. 45, 95 – 100). Prínosom pre ďalšie skúmanie tejto vedy sa stal jeho dualistický prístup k znaku s princípom arbitrárnosti a lineárnosti, pričom jazyk pre neho predstavuje systém, v ktorom je jednotlivé znaky potrebné študovať spoločne. Výrazný vplyv na rozvoj semiotiky mali aj iní autori, napr. Ch. S. Peirce a jeho triadické delenie znakov na ikony (faktická podobnosť medzi označujúcim a označovaným), symboly (naučený vzťah príľahlosti medzi označujúcim a označovaným) a indexy (existenčná príľahlosť medzi označujúcim a označovaným), Ch. Morris rozdelil semiotiku na sémantiku, syntax a pragmatiku a v teóriách Saussura pokračoval aj L. Hjelmslev. F. de Saussure sa vo svojej práci venoval prevažne jazykovému znakom, no semiotika neostala len v medziach lingvistiky. (bližšie pozri Horecký, 1983, s. 48 – 52; Jakobson, 1991, s. 192, 193) R. Jakobson (bližšie pozri Černý – Holeš, 2004, s. 26 – 32) rozšíril označovanie na celú oblasť kultúry, pričom semiotika by sa podľa neho mala zaoberať štruktúrou znakových systémov (s možnými semiotickými interpretáciami). Súčasný semiotik U. Eco (2007, s. 18 – 24) do oblasti semiotického záujmu zaraďuje aj rozličné kultúrne systémy (estetické texty, rétorika) s osobitnou oblasťou masovej komunikácie.

Pri vymedzovaní základných vzťahov textotvorných jednotiek je možné uplatniť jednu z podstát jazykovej sústavy. Ide o vzťah symetrie a asymetrie formy a obsahu, ktorý sa stal východiskom pre iniciovanie dvoch základných semiotických princípov jazykovej sústavy (premietajúcich sa aj do mediálnych priestorov): ikonicko-symbolický (so symetriou formy a obsahu) a arbitrárny semiotický princíp (so „zdedenou“ symetriou, ale dominantne s asymetriou formy a obsahu). J. Sabol vo svojich prácach (pozri 2004, s. 30 -34; 2005, s. 207 – 214; 2007, s. 210 – 213; 2008, s. 6 – 15; 2010, s. 44 – 46) postupne rozpracoval systém

binárnych opozícií, ktoré sa dominantne uplatňujú v daných princípoch a zároveň medzi sebou vytvárajú veľkú prienikovú množinu. Ide napríklad o tieto protiklady (v prvom sa dominantne uplatňuje ikonicko-symbolický princíp, v druhom arbitrárny semiotický princíp): motivovanosť (v širšom zmysle slova – forma je odrazom skutočnosti) – nemotivovanosť (forma je relatívne nezávislá od skutočnosti); paradigmatickosť (utvorená na základe asociatívnosti) – syntagmatickosť (linearita); simultánnosť (prvky sa spájajú voľne, asociatívne) – sukcesívnosť (lineárne radenia jednotlivých prvkov); poézia (tendencia k stabilite) – próza (tendencia k vývinu); priestor (doména lyriky) – čas (uplatnený napr. v makrokompozičnej zóne rozprávania); percipient (na osi asociatívnosti) – expedient („rozohráva“ sukcesívny tok jazykových prvkov).

Uvedené teoretické východiská možno uplatniť aj v oblasti skúmania slovenskej ľudovej rozprávky. K dominantným znakom rozprávkového žánru patrí uplatnenie fantázie, no na rozdiel od mýtu si opozíciu faktickosť – fiktívnosť už percipient dokáže uvedomiť. Nadväznosť na skutočnosť (v texte prítomné aj reálne a vecné prvky) súvisí najmä s chápaním rozprávky ako odrazu predstáv, želaní a života spoločnosti, v ktorej sa žáner formoval. Základnú črtu sujetu predstavuje protiklad dobro – zlo (s jeho relatívnosťou), pričom zlo nepredstavujú len čarodejné bytosti (drak, čiernokňažník), ale často ide o negatívne ľudské vlastnosti (zlomyseľnosť, pýcha a pod.). Kontrast dobra a zla sa odráža aj v charaktere postáv (čierno-biela typológia; vo väčšine prípadov ide o zhodu vonkajšej a vnútornej charakteristiky: dobrý = pekný, zlý = škaredý). Hrdina ako dôležitý sujetový komponent predstavuje najmä v oblasti čarodejnej rozprávky monumentalizovaný typ, jeho činy a charakter sú hyperbolizované. Dochádza k ikonizácii akčnej kvality hrdinu, potvrdzuje sa prirodzenosť vecí (mladší = životaschopnejší). V príbehoch sa hrdina často ocitá na tzv. „krížnych cestách“, keď sa musí rozhodnúť, akým smerom sa vyberie. Semiotika „výberu“, „neistoty“ je spojená s motívom cesty, putovania hlavného hrdinu, s túžbou po poznaní (ťažšia cesta predikuje vývoj fabuly – indikuje sa kvalita problémovosti). Ústny charakter ľudovej rozprávky (oproti písomnosti) si vyžadoval ľahko zapamätateľnú tematickú a dejovú výstavbu, príbeh sa rozvíja lineárne, chronologicky (bez detailných opisov, konkretizácie – uplatnená v literárnej a auditívnej forme). Priamočiarosť deja narúša kompozičný postup trojstupňovej gradácie, môže ísť o zvyšovanie náročnosti úlohy, o opakovanie rovnakej úlohy, zmenu prostredia, gradáciu čarodejných prostriedkov a pod. Na úrovni jazyka sa gradácia prejavuje v opakovaní prehovorov postáv a rozprávača s využitím synonymie, variácie, prítomné sú aj zmeny v slovoslede (bližšie pozri Sabol, 2005, s. 210 – 213). Kompozičná triáda predstavuje jednu z „univerzálií“ osvojenia sveta, naznačuje pribojnosť, vitalitu hrdinu na časovej osi ľudského príbehu. Zároveň sa prostredníctvom nej stabilizuje forma a posilňuje sa ikonicita.

Uvedené znaky (prípadne ich variácie) možno pozorovať aj v prípade transformácie slovenskej ľudovej rozprávky do prostredia elektronických médií. Pri opise transponovania textu do rozličných semiotických prostredí pracujeme s pojmom intersemiotická transformácia (Osolsobě, 1992; transformácia z jednej znakovkej sústavy do inej). Na analýzu sme si zvolili titul *Múdry Matko a blázni*, ktorý bol upravený a transformovaný aj do podoby auditívneho a audiovizuálneho textu. Pri komparácii budeme pozorovať štruktúru oboch textov, zásahy upravovateľov (v porovnaní s literárnou podobou uvedenou v treťom zväzku Prostonárodných slovenských povestí z roku 1974 od P. Dobšinského) a špecifické znaky vzhľadom na charakter daných médií (akusticko-auditívny a audio-vizuálny typ komunikácie). V prípade rozhlasu má poslucháč k dispozícii „len“ jeden kanál s obmedzeným akustickým vnemom. Jazyk auditívneho textu pozostáva z lingválnych (fonologické, lexikálne a gramatické jednotky), paralingválnych (suprasegmenty so štylizujúcou funkciou – rytmus, tempo, hlasový register, melódia, intenzita) a extralingválnych (nejazykové, no semioticky viazané prostriedky – hudba, ruchy, zvukové

efekty) prostriedkov (pozri Mitrová, 2010, s. 25). Rozhlasoví tvorcovia priamo vplývajú na hierarchizáciu jednotlivých prvkov, čím sa posilňuje ich pozícia. Audiovizuálny text v tomto zmysle ponúka väčší priestor divákovi, ktorý sa má možnosť v priebehu recepcie rozhodnúť, na čo upriami svoju pozornosť. O špecifickom postavení možno hovoriť aj v prípade percipienta mediálnej komunikácie. Tvorcovia rozhlasovej a televíznej rozprávky postupne kódujú informáciu s ohľadom na ďalšie zložky komunikačnej situácie (kontext, kontakt, kód/mód, médium) a percipient na poli asociatívnosti ich postupne dekoduje. Vzájomný vzťah daných zložiek je určujúci aj pre komunikačnú funkciu. Rozprávkový text posilňuje kognitívnu jazykovú funkciu, čím sa otvára priestor pre tvorivosť s uplatnením gnómickej (bližšie o jazykových funkciách pozri Sabol, 1988, s. 126 – 130).

Slovenský rozhlas od svojho vzniku vyprodukoval mnoho titulov, ktoré boli motivované žánrom slovenskej ľudovej rozprávky. Do programovej štruktúry boli umiestnené podľa formy spracovania. Ide o krátke útvary (do 10 min.) v podobe rozprávky na dobrú noc (jeden interpret, analógia s čítaním rodiča pred spaním) alebo rozprávkové hry so zložitejšou štruktúrou obohatenou o ďalšie zvukové pásma. Jednu z takýchto foriem predstavuje aj titul *Múdry Matko* v dramatinizácii O. Varečku (rok výroby 1955, réžia neuvedená). Daná rozprávková hra pozostáva z pásma hudby, ruchov, postáv, rozprávača a ticha, prípadne ich kombinácií (frekvencia daných pásem – osobitne aj spolu dosahuje hodnotu 166). Z celkovej minútáže (28 minút) rozprávač vstúpil do textu 17-krát (4-krát simultánne s hudbou) a v priebehu takmer piatich minút poslucháča oboznamuje so situáciou, pôsobí aj ako predelový prvok medzi jednotlivými výstupmi a zároveň ukončuje daný príbeh s využitím tradičnej rozprávkovej formuly („*A tak si Matko s Dorkou žili, našivali a žijú aj dodnes, ak neumreli.*“). Jazykovú zložku (v podobe prehovorov rozprávača a postáv) dopĺňa: hudba (korešponduje s vývojom príbehu – putovná, svadobná, ľudový nápev), ktorá je do štruktúry zaradená na predelových miestach a spolu s rozprávačom ukončuje príbeh; ruchy (v podobe krokov, vŕzgajúcich dvier, praskajúceho dreva, zvukov zvierat, rozbitia krčahu) pomáhajú príjemcovi vizualizovať jednotlivé obrazy; ticho (frekvencia 8) vytvára napätie, vyskytuje sa najmä na miestach s dramatickým záchvevom a pôsobí ako estetizujúci prvok. Sukcesívne a simultánne radenie uvedených pásem je rozsahom polovičné (máme na mysli celkovú minútáž), dialogické prehovory výrazne prevládajú nad monologickým textom. V porovnaní s prototextom uvedeným v zbierke P. Dobšinského nedošlo k výraznejším zmenám, dodržaný je aj ľudový konverzačný štýl. Autori do rozhlasovej verzie navyše zaradili úvodné slová charakterizujúce hlavného hrdinu („*šuhaj na ženie súde; chlap je súd i rozumu má, že by celú dedinu previedol*“). Daná úprava napomôže poslucháčovi s jasnou charakteristikou postavy a zároveň sa v priebehu zvukovej realizácie úvodných slov môže príjemca pripraviť na aktívny posluš, prípadne sa rozhodnúť si daný titul nevypočuť.

K výraznejším zmenám došlo v prípade transformácie rozprávky *Múdry Matko a blázni* do televízneho prostredia. Upravovateľkou a autorkou scenára sa stala dramaturgická tvorby pre deti a mládež M. Grznárová (rok výroby 1984, réžia L. Kocka, minútáž: 43 minút). Humorný charakter prototextu sa v tomto prípade stal základným výstavbovým prvkom. Autorka ho posilnila v jazykovej, no najmä vo vizuálnej forme. Herci využívajú výraznú mimiku, gestá, artikuláciu (vo viacerých prípadoch došlo k slabikovaniu pre dej kľúčových pojmov, napr. *na vo-hľa-dy*), rozličné grimasy, líčenie (červené líca), ktoré často vyznievajú komicky až groteskne. Základným prvkom je aj pomerne časté opakovanie použité v druhotnom význame (nie kvôli zopakovaniu relevantných informácií, ale kvôli zosmiešneniu hovoriacich). Ako príklad uvádzame dialóg Miška s budúcim svokrom:

gazda: A statok?

Miško: Čo statok?

gazda: Čo statok?

Miško: No vy sa pýtate: čo statok?

gazda: Ja?

Miško: A vari ja?

gazda: Čo a vari ja?

Miško: Vy sa pýtate: ja?

gazda: Jáj, já... Áno. Aj ja som zdravý.

Jazyková zložka (vychádza z literárneho spracovania a je s obmenami použitá aj v auditívnej forme) poukazuje aj na dôležitosť dekódovania a reprodukcie suprasedgmentov (paralingválnych prostriedkov rozhlasového a televízneho textu). Keď Maťko odpovedá žene po vyriešení problému s myšami (pustí na ne mačku), čo sa stane potom slovami „Čo vás po tom.“, dochádza k mylnému dekódovaniu: „Čo? Vás potom.“, ktoré má v tomto prípade fatálne dôsledky (ľudia kvôli strachu pred mačkou vypália dedinu). Komickosť sa tak za pomoci hyperbolizácie dosahuje kombináciou viacerých zložiek. M. Grznárová rešpektujúc znaky detskej tvorby využila typizáciu aj pri pomenovaní dedín, ktoré navštívi hlavný hrdina (*Krčahovce, Myšiakovce, Kravkovce, Tvarohovce*). Túto informáciu sa príjemca dozvedá zo smerových tabúľ. Motív krížnych ciest však v tomto prípade nie je využitý v tradičnom chápaní. Hlavný hrdina si totiž vždy vyberá ľahšiu cestu *K prípecku*. Jeho nasmerovanie ovplyvňuje mačka, ktorá dané tabule zakaždým pootočí (možno ju spájať s osudom). Zmeny sme zaznamenali aj vo vykreslení charakteru hlavného hrdinu, ktorý sa na vohľady, ako aj na putovanie za „šťastím“ vydáva nedobrovoľne (donúti ho mama, pes, mačka). V televíznom spracovaní absentuje postava rozprávača, komentovanie deja sa uskutočňuje prostredníctvom Maťka a mačky. V priebehu realizácie sa hlavný hrdina prihovára divákovi priamym pohľadom do kamery. Ide o verbalizáciu jeho myšlienok v obraznom pomenovaní danej situácie (muž pochopí radu o úmysle nebohého mäsiara venovať kravu na zvon - „*Dakedy aj z pustej stodoly sova vyletí*“) alebo v jej priamom zhodnotení (pri pohľade na radosť z oslobodenia pochováajúcej dievčiny, ktorá si zasekla ruku v džbáne počuť echo prísľubu, že si po nájdení piatich bláznov vezme Dorku Maťko skonštatuje – „*A vari som našiel*.“ a vracia sa na vohľady). Konverzačný štýl ľudových rozprávok obsahujúci ľudové múdrosti a porekadlá zakomponovali tvorcovia do variujúcich sa výpovedí na konci textu (uvedené opakovanou uvádzacou vetou: „*Nenadarmo sa vraví: „Múdremu chlapovi netreba múdrejšej ženy ako je sám*.“; „*Lepší vrabec v hrsti ako zajac v chrastí*.“; „*Dobrá vôľa všetko zdolá*.“; „*Načo krave rozumu, keď seno vidí*.“; „*Jeden múdry a veľa bláznov popri ňom vyžije*.“). Možno ich chápať aj ako priamu formu ponaučenia, ktorá sa často vyskytuje v žánroch ľudovej slovesnosti. Vizualná stránka rozprávky je podobne ako jazyková zložka špecifická. Ide o spojenie hranej a animovanej formy. Animovaná zložka je pritom rovnako zastúpená a tvorí integrálnu súčasť príbehu. Predstavujú ju zvieratá vo funkcii účinkujúcich postáv (farebné makety mačky, psa, kravy, kurčiat), úvodné a záverečné titulky, predstavy postáv, kulisy televízneho štúdia. Možno tak hovoriť o využití intermediálnosti (pozri Nünning, 2006, s. 345 – 346), spojeniu viacerých výrazových alebo komunikačných médií.

Krátka analýza poukázala na možnosti využitia a variovania znakov slovenskej ľudovej rozprávky v prostredí elektronických médií. V prípade rozhlasového vysielania možno hovoriť o príležitosti zoznámiť sa s textom ľudovej rozprávky a využiť priestor pre uplatnenie obrazotvornosti percipienta a tým v istom zmysle dotvoriť text. Vizualizácia však v prípade daného titulu posunula text do novej podoby, posilnila jeho komický charakter a ponúkla priestor aj pre dospelého diváka. V oboch prípadoch sa tak potvrdila univerzálnosť rozprávkového žánru, ktorú si uvedomujú aj tvorcovia mediálnych obsahov.

Literatúra a zdroje

- ČERNÝ, J. – HOLEŠ, J.: *Sémiotika*. Praha: Portál, 2004, 368 s. ISBN 80-7178-832-5
- DOBŠINSKÝ, P.: *Prostonárodné slovenské povesti III*. Bratislava: Tatran, 1974, 438 s.
- HORECKÝ, J.: *Vývin a teória jazyka*. Bratislava: SPN, 1983, s. 112
- JAKOBSON, R.: *Lingvistická poetika*. Bratislava: Tatran, 1991, 280 s. ISBN 80-222-0272-X
- MITROVÁ, A.: *Vývinové tendencie pôvodnej rozhlasovej drámy*. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2010, 275 s. ISBN 978-80-555-0225-0
- NÜNNING, A. (ed.): *Lexikon teorie literatury a kultury*. Brno: Host 2006, 912 s.
- OSOLSOBĚ, I.: *Mnoho povyku pro semiotiku*. Brno: Nakladatelství „G“ hudba a divadlo, 1992, 200 s. ISBN 80-901112-0-3
- SABOL, J.: *Kapitoly zo všeobecnej jazykovedy*. Košice: UPJŠ v Košiciach, 1988, 181 s.
- SABOL, J.: *Semiotické pozadie komunikačných sústav*. In: *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. 5. medzinárodná konferencia o komunikácii. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2004, s. 30 – 36. ISBN 80-8055-979-1
- SABOL, J.: *Čaro jazyka slovenských ľudových rozprávok*. In: *Interpretačné variácie umeleckého textu*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta, 2005, s. 207-215. ISBN 80-8068-371-9
- SABOL, J.: *Symetria a asymetria v štruktúrovaní rytmu a metra básnického textu*. In: *Z problematiky literárnej vedy*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2007, s. 210 – 216. ISBN 978-80-8066-673-4
- SABOL, J.: *Všeobecnolingvistické a semiotické aspekty vzťahu symetrie a asymetrie textotvorných prvkov*. In: *Jazykové a kognitívne aspekty okazionálnych výrazov a ich textové funkcie*. Ed. J. Sabol – L. Sisák. Prešov: Filozofická fakulta v Prešove, Prešovská univerzita 2008, s. 6 – 23. ISBN 978-80-8068.869-1.
- SABOL, J.: *Semiotická hladina motivovanosti v jazyku*. In: *Slovo – Tvorba – Dynamickosť*. Na počesť Kláry Buzássyovej. Ed. M. Šimková. Bratislava, VEDA, vydavateľstvo SAV 2010, s. 44 – 49.
- SAUSSURE, F.: *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia, 2007, 490 s. ISBN 978-80-200-1568-6

Iné pramene

Archív Slovenského rozhlasu
Archív Slovenskej televízie

Abstract

The contribution deals with the characters of the Slovak folk fairy tale transformed into the radio and television environment. The analysis of the radio and television text (the same named title) primarily applies insights from the semiotics. There are particularly two basic semiotic principles (symbolically iconic and arbitrary) with the application of the opposing members of different structures (simultaneity – succesivity; space – time; factivity – fictivity etc.).

Tento článok bol vytvorený realizáciou projektu VEGA 1/0697/13 *Pôvodná mediálna dráma pre deti a mládež*.